

סקירות ספרים

יעקב גולומב, מחק סתרים: ברנר כאקזיסטנציאליסט עברי. ירושלים, כרמל, 2015.

ספרו החדש של יעקב גולומב, מחק סתרים: ברנר כאקזיסטנציאליסט עברי, מפגיש אותנו לא רק עם ניתוח מקורי ומעניין של עמדתו הקיומית והאתית של ברנר אלא גם עם מה שנראה כרפלקסיה של גולומב על עמדתו הקיומית שלו עצמו. גולומב, פרופסור אמריטוס לפילוסופיה מהאוניברסיטה העברית, שעוסק בפילוסופיה האקזיסטנציאליסטית ובעיקר בהגותו של פרידריך ניטשה, קורא את ברנר דרך ניטשה ומעבר לניטשה ומרטט, כך נראה, את העמדה הקיומית הראויה בעיניו לאדם עברי. כך, הספר איננו רק עוד ספר פרשנות על כתביו וחייו של ברנר אלא אף מזמין את הקורא לתהייה קיומית ואתית על קיומנו כיחידים וכחברה כאן ועכשיו. גולומב ממשיך, מבחינה זו, מהלך שבא לידי ביטוי כבר בנספח לספרו אביד האמונה או גיבור הכפירה? (שוקן, 1999), שכותרתו "היש משמעות לשאלה: מיהו ישראלי אותנטי?" ונמשך בספרו הקודם, ניטשה העברי (ידיעות אחרונות, 2009), שבו הוא בוחן את השפעת הגותו של פרידריך ניטשה על הוגים בולטים של התרבות העברית המתחדשת, שעמה גולומב מזדהה ועל דמותה הוא נלחם. התזה המעניינת שצומחת משילוב זה מציעה להבין את התפישה הקיומית שצומחת מכתבי ברנר ומחזיו כתפיסה של מענטש עברי. תפישה זו שצומחת אצל ברנר, לפי גולומב, מתוך אימוץ רעיונות ניטשיאניים אך תוך התגברות עליהם, מציעה עמדה אתית שמאגדת יחדיו אינדיבידואליזם, מחויבות מוסרית וזיקה תרבותית. ברנר הוא אקזיסטנציאליסט עברי, לפי גולומב, מפני שהוא מתעקש לעצב את דמות עצמו בכוחות עצמו, אך מתוך אמונה עמוקה ועקבית בשלושת הדיברות הראשונים מעשרת הדיברות,¹ גם כשהוא זונח את הקיום הדתי ומגנה אותו, ומתוך הערצה לדמות המענטש היהודי מהשטעטל. אם כן, הספר מנסה לשכנע אותנו בתזה ייחודית, תוך דיון נרחב בפרשנויות רבות שנכתבו על כתביו וחייו של ברנר. גולומב אוהד מאד את פרשנותו של נתן זך, במאמרו

¹ שלושת הדיברות הראשונים:

אֱנֹכִי ה' אֱלֹהֶיךָ אֲשֶׁר הוֹצֵאתִיךָ מֵאֶרֶץ מִצְרַיִם מִבֵּית עַבְדִּים.

לֹא יִהְיֶה לְךָ אֱלֹהִים אֲחֵרִים עַל פְּנֵי, לֹא תַעֲשֶׂה לְךָ פֶסֶל וְכָל תְּמוּנָה אֲשֶׁר בַּשָּׁמַיִם מִמַּעַל וְאֲשֶׁר בָּאָרֶץ מִתַּחַת וְאֲשֶׁר בַּמַּיִם מִתַּחַת לָאָרֶץ. לֹא תִשְׁתַּחֲוֶה לָהֶם וְלֹא תַעֲבָדֵם, כִּי אֲנֹכִי ה' אֱלֹהֶיךָ אֵל קַנָּא, פֶּקֶד עֵינַי אַבֶּת עַל בָּנָיִם עַל שְׁלֹשִׁים וְעַל רַבְעִים לְשָׁנָא, וְעָשָׂה חֶסֶד לְאֲלֵפִים לְאֹהֲבָיו וּלְשֹׂמְרֵי מִצְוֹתָי.

לֹא תִשָּׂא אֶת שֵׁם ה' אֱלֹהֶיךָ לְשָׁוָא, כִּי לֹא יִנְקֶה ה' אֶת אֲשֶׁר יִשָּׂא אֶת שְׁמוֹ לְשָׁוָא.

"החלי ומתק-הסתרים", ועובדה זו משתקפת כבר בכותרת ספרו של גולומב. מתק-הסתרים, לפי גולומב, הוא אותו אחיזה עיקשת של ברנר באמונה (האמונה בשלושת הדיברות הראשונים) כסוד וכיסוד קיומי. היא שמאפשרת לברנר ולגיבוריו, הוא טוען, לצלוח את משברי הקיום שמוטטו את מי שבחרו באינדיבידואליזם הניטשיאני ואיבדו מתק-סתרים זה. מצד שני, הוא דוחה את פרשנותו של אבי שגיא, שמציג את ברנר כאקזיסטנציאליסט יהודי-דתי (להיות יהודי: י"ח ברנר כאקזיסטנציאליסט דתי, הקיבוץ המאוחד, 2007). גולומב טוען שחשוב להבחין בין קיום אמוני לבין קיום דתי כדי להבין בצורה נכונה את עמדתו הקיומית של ברנר. הבחנה זו באה לידי ביטוי גם בהעדפה שנותן גולומב לכינוי 'עברי' על פני 'יהודי' בהגדרו את ברנר כאקזיסטנציאליסט עברי ולא כאקזיסטנציאליסט יהודי. גולומב מציג את ברנר כמי שפרץ את הגטו של הדת היהודית כדי לחפש אחר קיום עברי נכון וראוי יותר. קיום עברי זה מחייב שילוב של רעיונות מתרבויות שונות, דוגמת ההגות הניטשיאנית, כדי לשכלל ולהעשיר את התרבות העברית ואת היחידים ששותפים לתרבות זו. ברנר, טוען גולומב, צריך להיות מובן כמי ששולל קיום יהודי-דתי, שאותו הוא מזהה עם חוליי הקיום היהודי בשטעטל, אך מחייב קיום עברי-אמוני, שבו היציאה מדפוסי הקיום המנוונים של הדת איננה ויתור על האמונה ועל הכוחות החיוביים בתרבות שעליהם גדל. זהו המקור, לפי גולומב, לדמות המענטש מן השטעטל, שמבטא כוחות קיום מוסריים חיוביים, שהעל-אדם (Übermensch) הניטשיאני חסר. ההבחנות בין קיום דתי לבין קיום אמוני ובין מענטש לעל-אדם הן שני המוקדים הפילוסופיים המרכזיים של הספר. הן שמאפשרות לגולומב להציג את ברנר כאקזיסטנציאליסט עברי שמרד בזהותו הדתית היהודית, ועם זאת שמר על זיקה בלתי-מתפשרת לתרבות העברית ולאמונה ששוכנת ביסודה.

ההבחנה בין קיום דתי לקיום אמוני איננה משמשת במקרה זה רק כדי להבחין בין אמונתו של אדם לבין זיקתו או אי-זיקתו למוסדות ולפולחני הדת שמייצגים אותה אמונה. זוהי, בדרך כלל, דרכה של פרשנות שמעוניינת להשאיר את המורד בדתו בגבולות הדת. גולומב איננו טוען שברנר מקבל את עיקרי האמונה של הדת היהודית ורק מורד במוסדותיה אלא שהוא חותר לקיום אותנטי ומגלה שהוא יכול לקיימו רק בזיקה לתרבות העברית שממנה צמח ובזיקה לאל העברי ששוכן ביסודה. האמונה האותנטית מתגלה אפוא רק מתוך כך שהאדם איננו יכול להתכחש לה אף אם הוא דוחה מכול וכול את הדת שמיוסדת עליה. ברנר, בזכות ההשראה מניטשה, מוצא בעצמו את הכוח להשליך מאחורי גוו כל מה שהוא מוצא כגורם מנוון לקיום שלו כאדם ולקיום החברה שבה הוא חי, יהיה קדוש לדת ככל שיהיה. הוא איננו רפורמטור דתי, שמבקש להציע פרשנות מחודשת לעיקרי הדת היהודית, אלא אדם מודרני שמחפש אחר קיום אותנטי ומוסרי יותר. הוא מוצא שהדרך היחידה הפתוחה בפניו, וכך בפני כל מי שהוא מכנה 'יחיד עברי', הוא בהחייאת התרבות

העברית מתוך התגברות על הדת היהודית. הקיום היהודי הרתי מוצג כקיום מנוון ומנוול, שהגיע לסוף תפקידו ההיסטורי. לכן, התגברות עליו הוא תנאי הכרחי ליחיד ולחברה החפצים חיים. מכאן ניתן להבין גם את זיקתו של ברנר לציונות על אף הסתייגותו ממנה כיחיד. אקזיסטנציאליסט מתקשה לחבור בכל נפשו ולבר להתנועה אידיאולוגית. לפיכך, הדבקות המוחלטת של ברנר איננה בציונות אלא ביצירה העברית, שהיא הביטוי האישי של אמונתו בחיוניותה של התרבות העברית. דבקות זו של ברנר מאפשרת לגולומב לטעון שמדובר בגילוי אותנטי של אמונתו של ברנר. אין בנמצא הצהרות מפורשות של ברנר על אמונתו, למעט אמירות מסוימות של גיבורי סיפוריו, ואף ניתן למצוא אמירות מפורשות שלו כנגד האמונה והדת (אעלה אחת מהן בסיום המאמר). אך אמונה אותנטית, כפי שמלמדנו סרן קירקגור, ונראה שגולומב צועד בדרך, נחשפת במעשי האדם ולא בהצהרותיו. דבקותו המוחלטת של ברנר ביצירה העברית, למרות כל הקשיים, המעקשים והיאוש, היא המקור לטענתו של גולומב שברנר הוא אדם אמוני, ששואב את כוחו היצירתי מתוך אמונתו בכוח מטאפיסי (האל העברי) או, כפי שמציע גולומב, מתוך אמונתו בשלושת הדברות הראשונים.

אך הפן המוסרי בעמדתו הקיומית של ברנר חשוב, לפי גולומב, לא פחות מן הפן האמוני. גולומב עומד על כך שכבר מחיבוריו הראשונים של ברנר ניתן לראות את רגישותו הרבה לעליבות האנושית ולעוול האנושי שבחברה היהודית (סיפורי מעמק עכור), שקשרה אותו לרעיונות סוציאליסטיים, אך יותר מכך, לפי גולומב, לרמות המענטש היהודי. כך, כפי ששלילת האלים הניטשיאנית נעצרה אצל ברנר, לפי גולומב, באמונה אותנטית, אף האליטיזם הגאוותני חסר הרחמים של ניטשה, ששיאו הוא העל-אדם, נבלם על-ידי רגישותו המוסרית של ברנר והזדהותו עם דמות המענטש. ברנר מוצא בתוך חשכת הקיום היהודי המתפורר דמויות שמצליחות לשמור על אנושיותם ולגלות נדיבות מוסרית, שמקורה אינו בציוויים מוסריים או דתיים עליונים אלא בעמדה קיומית אישית. זהו ביטוי נוסף לאקזיסטנציאליזם של ברנר, שנותן קדימות לאידיאלים אנושיים ממשיים על פני אידיאות מופשטות. זוהי ההערפה של האותנטיות על-פני אמיתות כלליות. ברנר חוקר דרך חייו ויצירותיו את דמותו של המענטש, וכך, טוען גולומב, מציגו כאידיאל מוסרי המנוגד לעל-אדם הניטשיאני, אף ששניהם מוצגים – זה על-ידי ברנר וזה על-ידי ניטשה – כשיאו של קיום אותנטי. המענטש איננו נמצא מעל האדם ואיננו מטפס אל פסגות גבוהות שאיש לא ידע אלא חי בתוך עמו כאחד האדם. דווקא נוכחותו כאחד האדם היא שמאפשרת לראות בו מקור השראה מוסרי. נוכחותו מלמדת שאף בתוך מציאות אנושית עלובה, שפלה ולחצת, יכול האדם לשמור על צלמו המוסרי או, במושגים ניטשיאניים, על עוצמתו המוסרית. עוצמה זו באה לידי ביטוי במחוות אנושיות יומיומיות ולא בהצהרות גרנדיוזיות, דרשות מוסר או מעשי גבורה (דוגמה בולטת שגולומב מביא בספרו

הוא חגיגה מינין המחלק מלחמו לטירונים החדשים בסיפור "שנה אחת". המענטש היהודי-עברי של ברנר הוא אפוא איש של חן וחסד ורחמים, שפועל בשקט ובצניעות אך ללא היסוס וללא שיקולי רוח ותועלת. כך, מציב ברנר, לפי גולומב, דגם של קיום אנושי נדיב, שנשאב מתוך החברה היהודית, אך איננו מייצג אותה. יחידי סגולה אלה, כמו העל-אדם של ניטשה, מייצגים את היוצאים מהכלל ומוצגים כמי שצריכים לשמש השראה לאנשים אחרים כדי שהחברה תוכל לעלות על מסלולי חיים פוריים ומוסריים יותר. כך, בעזרת ההבחנות בין קיום דתי לבין אמונה אותנטית ובין מענטש לעל-אדם, משרטט גולומב את הדגם הקיומי של ברנר כאקזיסטנציאליסט עברי, ונראה שאף את הקיום העברי הראוי בעיניו: מענטש עברי.

הציר המרכזי של הדיון בספר מנוסח כפרפרזה על הציווי הניטשיאני "היה אתה עצמך!": "כיצד נעשה ברנר למה שהיה". זוהי כותרתו של ה"פתח דבר" של הספר, שמוגדר בסוגריים "קצת אישי". סיום ה"פתח דבר" איננו משאיר ספק לזיקה הישירה שרואה גולומב בין פרשנותו את ברנר לבין העמדה הקיומית שלו עצמו: "כפי שספרי הראשון על ניטשה ושורת מחקרים אודותיו היו הד קלוש למרד שלי באבי, כך ספר זה הוא חזרה לדמותו ובעיקר לאישיותו הקורנת והכה מענטשית" (עמ' 46).

הספר בודק את זיקתו של ברנר לחשיבה הניטשיאנית מחיבורו הראשון, מעמק עכור, ועד לרומן מכאן ומכאן. גולומב מראה, תוך כדי דיון מפורט ביצירות שונות, כיצד מתפתחת ומתגבשת תפיסתו הקיומית הייחודית של ברנר, ועם זאת כיצד הוא נשאר נאמן כל העת לעיקרי האמונה שלו ולדמותו של המענטש מהשטעטל. גולומב מכנה דרך מחקרית זו, שמערבת אף אזכורים רבים לביוגרפיה של ברנר, פנומנולוגיה רעיונית. המחקר עוקב אחר התפתחות ההגות של ברנר, בעיקר דרך יחסו המשתנה לרעיונותיו של ניטשה, מראשיתו, לפי גולומב, במחשכי השטעטל ועד לשיאו באידיאל הקיומי של המענטש העברי. הגותו של ניטשה, טוען גולומב, ממלא תפקיד חשוב ביכולתו של ברנר לשלול מבנים חברתיים ואישיים מנוונים, וכך לסייע לו להפוך למה שהוא על-ידי שלילת מה שהוא לא. הרומן בחורף הוא מבחינה זו, לפי גולומב, יצירה ניטשיאנית מובהקת, מפני שרבה בו השלילה: שלילה של החיים היהודיים על מנהגיהם שפסקו להיות רלוונטיים לחיים, אך גם שלילה של רעיונות גאולה מודרניים, דוגמת הסוציאליזם. גולומב מציע לקרוא רומן זה כ"וידוי מגומגם" של מי שבכנות אכזרית מבין איזו צורת חיים הוא דוחה, אך עדיין איננו מבין איזו צורת חיים הוא מקבל. ברומן מסביב לנקודה מתחילה, לדעת גולומב, להתפתח אצל ברנר ההכרה על הזיקה לאמונה, שמאפשרת להתגבר על החידלון הניטשיאני. אוריאל דירובסקי הניטשיאני מתמוטט בעוד יעקב אברמסון מגיע להכרה מחייה: "חפשי הוא מחיצוניות רקובה ומכל השתעבדות ... רק האלוהים הנסתרים [שהוא הרמז למתק הסתרים] האלוהים אשר יראנו האדם וחי, רק הוא

נשאר בלבו, ואליו יעבוד" (ציטטה בעמ' 449 עם התוספת של גולומב בסוגריים המרובעים). הדתיות מנוונת ומסולקת בעזרת השלילה הניטשיאנית, אך האמונה מתגלה כמחיייה וחיונית לחיי יצירה. כך מראה גולומב שככל שמתגבר היסוד הניטשיאני בשלבים מסוימים בחייו של ברנר, רבה השלילה ורב הייאוש. אך דווקא מתוך השלילה הזו מתגלה יסוד האמונה, שאחראי ל"אף-על-פי-כן" המפורסם של ברנר. החיוב מגיע דרך דמות המענטש בסיפורים ובחיים, שהתגלמותה העברית הממשית והעליונה היא דמותו של א.ד. גורדון, שמיוצג על-ידי דמותו של אריה לפידות ברומן מכאן ומכאן. עם זאת חשוב לגולומב לציין שברנר התנגד לגישתו המסתגרת של א.ד. גורדון בתוך התרבות היהודית. כך משרטט גולומב את ההגות הקיומית של ברנר כמתפתחת בעזרת מחשבת ניטשה מתוך התגוששות עם הקיום היהודי, ואת ההתגוששות עם הרעיונות הניטשיאניים בעזרת האמונה העברית ודמות המענטש היהודי, כדי להוליד הגות קיומית עברית מקורית.

אופי הריון בספר דידקטי וגולומב מקפיד להסביר כל מושג שהוא משלב בדיון ולהפנות לכל השלמה שנדרשת, כדי למלא פערים של ידע אצל הקורא. הספר אף מתחיל בהצגת טבלה שמציעה השוואה סכמטית בין "איש בעל דפוסי עוצמה שלילית" לבין "איש בעל דפוסי עוצמה חיובית" בהגותו של ניטשה. אופי דידקטי זה מלמד שגולומב רואה את ספרו כפונה לקהל הקוראים הרחב ולא דווקא למומחים. עם זאת, גולומב לא נמנע מלהתפלמס בספר עם מחקרים רבים שנכתבו על כתביו וחייו של ברנר. אף שהוא נעזר רבות במחקרים הספרותיים והביוגרפיים שנכתבו על ברנר וחייו, וככותב אקדמי מיומן מרבה להפנות למחקרים השונים, הוא טוען שהמפתח להבין את כתביו וחייו של ברנר מצוי בפילוסופיה הניטשיאנית. ברנר לא היה מומחה לניטשה, אך עקבות סמויים וגלויים לזיקתו לרעיונותיו של ניטשה מצויים בכל כתביו. גולומב עוקב אחר עקבות אלה ודרך כך מראה שכדי להבין היטב את ברנר יש להבין היטב את הגותו של ניטשה. ברנר, לפי גולומב, חורג מניטשה בדרכו לגבש את עמדתו הקיומית דרך כתיבתו וחייו, שכסופר אקזיסטנציאליסט חד הם, אך חריגה זו נעשית לאור הרעיונות הניטשיאניים והתעמתות עמם.

חשוב לי לציין לסיום, שאף שאין לי ספק בתרומתו הייחודית של הספר להבנת יצירתו של ברנר וחייו, התקשיתי להשתכנע שהצד האמוני הוא יסוד מכוון בעמדתו הקיומית והאתית של ברנר. הדבר נובע כנראה מהעובדה שאף לי תזה ביחס לעניין זה. אני מתקשה לראות את ברנר כאדם אמוני, ובוודאי כמי שאמונתו, כפי שטוען גולומב, היא בשלושת הדברות הראשונים, שמבטאים אמונה באלוהים ומחויבות מוחלטת אליו. כך כותב ברנר במאמרו "רגשים והרהורים" ["על מחפשי האלוהים"]:

אפס, לא! יאמר האדם הנאור האמיתי, עמוק הרוח וישר הלב – ישונו אל התפילות והמצוות אלה, אשר בהונאה נפשית שָׁמֵן חלקם... יתחברו הללו בשמירת חיים ריליגיוזים עם אלה השומרים להנאתם את סדרי החיים ההווים ומוצאים את תועלתם בכערות וברת, אנחנו – לא נלך עמם. כי האומנם יש לנו

צורך לשאת בעול הסכלות הכללית בשביל להדמות לכל? האומנם פסקה האש היוקדת בקרבנו לשחרור, לחופש בכל הגילויים, למרות אימת הריקניות, שאין לה תקנה? הטרם נדע, כי מתו, מתו האלים, כל האלים? כן, מתו בשבילנו, מתו לעולמים, ואתם גם חוקיהם, פקודיהם ו"מצוותיהם המעשיות".²

קשה, לדעתי, לראות באדם שמתנסח כך איש אמוני. אני נוטה לראותו כאדם שחווה, לפי ניטשה, את "מות האלוהים", אך מתקשה להתמודד עם "צללי האלוהים", שעדיין רודפים את נפשו וקיומו. זהו האדם החופשי, שאיננו יכול לחזור להיות אדם אמוני, מפני שהוא רואה את האמונה באלוהים כסוג בעייתי במיוחד של הונאה עצמית. עם זאת, נפשו הרגילה במשמעות המוחלטת, שמספקת האמונה באלוהים, מתקשה להתמודד עם אבדן זה, ולכן הייאוש ו"אימת הריקנות". אך אף זו ניתן לומר, ברוח ניטשיאנית, פרשנות, פרשנות בלבד.

שי פרוגל

סמינר הקיבוצים

² יוסף חיים ברנר, "דגשים והרהורים (על 'מחפשי האלוהים')", הפועל הצעיר, תמוז תרס"ט, 1909, נרפס מחדש בתוך כתבים, תל-אביב, הוצאת הקיבוץ המאוחד, תשמ"ה, כרך שלישי, עמ' 371.